

मध्ययुगीन कालखंडातील प्रबोधनाचा इतिहास

श्री. राकेश अशोक रामराजे,

सहाय्यक प्राध्यापक,

पी. व्ही. डी. टी. कॉलेज ऑफ एज्युकेशन फॉर वूमन,

एस. एन. डी. टी. महिला विद्यापीठ, चर्चगेट, मुंबई – 20.

सारांश :

मध्ययुगाच्या अखेरीस आणि आधुनिक काळाच्या सुरवातीस जे वैचारिक बदल घडून आले त्यांना विचारप्रबोधन असे म्हणतात. पुनरुज्जीवन केवळ ग्रीक व रोमन कालविद्या एवढ्या पुरतेच मर्यादित नव्हते तर सामाजिक, राजकीय वाङ्मय व शाखात हे पुनरुज्जीवन घडून आले. या काळात मानवाने वरील सर्व क्षेत्रात जो सर्वांगीण विकास घडून आणला यावरून त्याला प्रबोधनाचे युग असे म्हणतात. काही जण याला विकासाचे युग म्हणतात. 'मानवेंद्र रॉय' सारखे विचारवंत याला 'मानवाचे बंड' असे म्हणतात. पुनरुज्जीवन म्हणजे केवळ जुन्या संस्कृती व विचाराचे पुर्नस्थापना नव्हे. पुनरुज्जीवनामुळे व्यक्ती वादाला आणि व्यक्ति स्वातंत्र्याला चालना मिळाली. नवे विचार नव्या कृतीचा अवलंब केला जावू लागला. चिकित्सक दृष्टी आली. मानवी विचाराला व कर्तबगारीला नवनवीन क्षेत्रे खुली झाली. युरोपातील सामान्य माणसाची संस्कृती मध्ययुगीन धार्मिक संस्कृती होती. परंतु काही मोजक्या माणसांनी मानवी जीवनाकडे पाहण्याची नवि दृष्टी लाभली. ही माणसे विशेषतः प्रथम उदयाला आली. ही माणसे स्वतंत्र वयक्ती, जात-जमात, धर्म इ. सामाजिक बंधने शिथिल झालेल्या व्यापक दृष्टी लाभलेल्या व्यक्ती म्हणून वावरू लागली

मुख्य संज्ञा : प्रबोधन, मध्ययुगीन कालखंडावर प्रबोधनाचा परिणाम.

प्रस्तावना :

प्रबोधन हा केवळ युरोपच्याच नव्हे तर अखिल मानवी जीवनाच्या इतिहासातील एक महत्वाचा टप्पा होय. 14 वे ते 17 वे शतक हा प्रबोधनाचा काळ म्हणजे इतिहासाचे सुवर्ण अक्षराने लिहीण्यासारखे पान होय. युरोपच्या इतिहासाचे स्थूलमानाने प्राचीन महायुगीन व आधुनिक अशा तीन कालखंडात विभागणी करतात. ग्रीक व रोमन संस्कृतीचा कालखंड म्हणजे प्राचीन युग होय. युरोपमध्ये रोमन बादशहा 'कॉन्स्टंटीन' याने ख्रिस्ती धर्माची दिक्षा घेतल्यापासून प्रबोधन कालापर्यंतचा कालखंड 13 व्या शतकापर्यंतचा होय. 14 वे शतक हा प्रबोधन काळाचा प्रारंभ आणि 15 वे 16 वे शतक प्रबोधनाचा उत्कर्षकाळ होय.

प्रबोधन या शब्दाचा अर्थ पुर्नजन्म होय. मानव जातीच्या इतिहासातील हा एक महत्वाचा टप्पा होय. 15 व्या शतकाच्या अखेरपासून युरोपात नव्या युगाला सुरुवात झाली. मध्ययुगातील धर्म युद्धामुळे व भौगोलिक शोधामुळे युरोपातील जनतेला नव्या जगाचा नव्या आचार विचारांचा आणि नव्या संस्कृतीचा परिचय घडून येत होता. या परिचयामुळे ख्रिस्ती धर्म व पाश्चात्य संस्कृती म्हणजे सर्व काही नसून इतर संस्कृतीमध्ये देखली शिकण्यासारखे खूप आहे असे युरोपीयनांना वाटू लागले. धर्म युद्धामुळे पाश्चात्य संस्कृतीचे संकुचीत व गती शुन्य जिवन संपुष्टात आले. मध्ययुगाच्या उत्तरार्धात शिक्षणप्रसार, ज्ञानप्रसार, वाड्मय, कला याची पुनरनिर्मिती झाली. पुररुज्जीवन याचा अर्थ पुर्नजन्म किंवा फेरजन्म असा होतो. हा पुर्नजन्म प्राचीन युगातील म्हणजेच ग्रीक व रोमन काळातील ख्रिस्ती धर्माच्या उदयापूर्वीच्या संस्कृतीचा पुर्नजन्म संस्कृतीने नव्याने स्विकारलेल्या त्या संस्कृतीच्या अध्ययनाने स्फूर्ती घेतलेल्या बुध्दिवत, प्रतीभावंत परंपरागत ख्रिस्ती धर्म संस्थेच्या म्हणजेच चर्चच्या मानसिक बंधनातून मुक्त झालेल्या माणसाचा जन्म असा याचा अर्थ होतो. मध्ययुगीन काळात धर्मसंस्थेने जखडून ठेवलेल्या नवविचारांना पुन्हा मिळालेल्या स्वातंत्रास पुनरुज्जीवन असे म्हणता येईल.

पुनरुज्जीवनाची कारणे

1. **धर्मयुद्धे** – धर्मयुद्धाचा सर्वात महत्वपूर्ण परिणाम म्हणजेच या युद्धाने युरोपच्या बाहेरच्या जगाशी संपर्क आला. धर्मयुद्धामुळे युरोपीय लोकांना इतर संस्कृतीतील चांगल्या गोष्टींची जाणीव झाली आणि ज्ञानाच्या या क्षेत्रात प्रदेश करण्यास ते उत्सुक बनले.
2. **नव्या जगाचा शोध** – कॉस्टिनोपलच्या पाडावानंतर पूर्वेकडील देशाशी व्यापारात खुशकीचा मार्ग बंद झाल्यामुळे नवीन जलमार्ग शोधण्याची गरज निर्माण झाली. या नव्या जगाचा शोध घेण्यासाठी युरोप खंडातून साहसी प्रवासी मोठ्या प्रमाणावर पुढे आले. कोलंबसने अमेरिकेजवळ वेस्टइंडिज बेटाजवळ आपले जहाज आणले. वास्को-द-गामाने कालीकतचा किनारा गाठला आणि भारत व युरोप यांच्यातील दळण-वळण करण्यास अशा सागरपथाचे उद्घाटन केले.
3. **सरंजामशाही मधील बदल** – मध्ययुगीन काळानंतर सरंजामशाही मध्ये महत्वपूर्ण बदल घडून आले. मध्ययुगीन काळाच्या शेवटी सरंजामदार भूदासाकडून मोबदल्याच्या स्वरूपात पैसा घेणे जास्त पसंद करू लागले याचा परिणाम म्हणून भूदास जमीन सोडून शहराकडे धाव घेवू लागले व अर्थव्यवस्थेत बदल झाला.
4. **नवीन शहरांची वाढ** – अंधःकार युगातून युरोपियन समाज बाहेर येवून त्यांच्या नव्या जीवनाची सुरुवात झाल्यानंतर जुन्या शहरांची पुर्नस्थापना होवू लागली तसेच नवीन शहरेही उदयास येवू लागली.

5. व्यापरांची वाढ – धर्मयुद्धे, नव्या जगाचा शोध, साहसीवृत्ती द. कारणामुळे व्यापारात वाढ झाली. पूर्वेकडील जगाशी युरोपचा व्यापार वाढला या व्यापरामुळे युरोपात आर्थिक परिवर्तन घडून आले. पूर्वेकडील संस्कृती कला, विज्ञान इ. ची माहिती युरोपखंडाला मिळाली. वैचारिक देवाणघेवाणीतून युरोपातील लोकांच्या दृष्टिकोनात बदल घडून आला.
6. धर्म संस्थेतील दुही – मध्ययुगात धर्मसंस्थेने राजगीय क्षेत्रात हस्तक्षेप करण्यास सुरुवात केली याचा परिणाम धर्मसंस्था अडचणीत येण्यास झाला. इ.स. 1309 ते 1377 या कालखंडात 'अॅव्हिनॉन' हेच धर्मसंस्थेचे मुख्य केंद्र राहिले. फ्रान्स बाहेरील याची विपरीत प्रतिक्रिया झाली. त्यामुळे 1377 ला पोपचे मुख्य केंद्र रोमला आणण्यात आले. या संघर्षाचा परिणाम सर्वसामान्य जनतेवर व धर्मसंस्थेवर झाला.
7. ग्रीक व रोम यांचा इतिहास व वाङ्मय विषयक लोकांना नव्याने वाटू लागलेली आस्था – मध्ययुगानंतर ग्रीस व रोमन यांचा इतिहास व वाङ्मयाचे अध्ययन लोक परत एकदा करू लागले. पुनरुज्जीवनाच्या पूर्वीच्या काळात मानवाचा स्वतः कडे आणि आपल्या जगण्याकडे पाहण्याचा जो दृष्टिकोन होता त्यामध्ये मुलभूत स्वरूपाचे बदल घडून येत होते. जुन्या ग्रीक व रोमन संस्कृतीच्या अभ्यासामुळे या बदलाच्या प्रक्रीयेस गती मिळाली.

पुर्नजीवनाची साधने व प्रसार –

पुर्नजीवन ही एकाच वेळी घडून आलेली घटना नव्हे. ही चळवळ युरोपियन देशात अनेक वर्षे चालू होती. पुनरुज्जीवन या प्रक्रीयेला गती देण्याचे कार्य अनेक शक्तींनी केले. पुनरुज्जीवन अगदी मोठ्या प्रमाणात घडून येत होते तेव्हा समाजातील अगदी थोड्या लोकांच्या विचारात व कृतीत ते व्यक्त होत होते. सॅंजर बेकन, सॅंट फ्रॉन्सीस, डाल्टेन हे तेराव्या शतकातील युगप्रवर्तक प्रतिभावंत आघाडीवर होते. या विचारवंताबरोबरच युरोपातील श्रीमंत व सत्ताधीश यांनी या चळवळीला आश्रय दिला. फ्रान्सचा राजा फ्रान्सीस पहिला, इंग्लंडचा आठवा हेन्री, स्पेनचा पाचवा चार्ल्स इ. नी विद्येच्या प्रसाराला चालना दिली. 'क्लॉरेन्स मेडिसी' घराणे रोमन कॅथोलिक चर्च, पोप यांनी विद्यार्थी व कलाकार यांना संरक्षण व प्रोत्साहन दिले. उदा. मेडिसी घराण्याने प्लेटोच्या ताब्यातील अभ्यासाची अॅकेडमी स्थापना केली. पाचवा निकोलसने जुन्या हस्तलिखितांचा व्हॅटिकन येथे संग्रह जपून ठेवला. 10 वा लियो याने कला, संगित, प्राचीन वाङ्मय यांना आश्रय दिला. विद्येच्या पुनरुज्जीवनासाठी छापखाण्याचा शोध महत्वाचा ठरला. यामुळे पुस्तकांची संख्या जास्त झाली. हस्तलिखितांपेक्षाही छपाईमध्ये जास्त बिनचूकपणा आला.

इटलीतील मानवतावाद

पुर्नजीवनाची सुरुवात इटलीतच झाली. इ.स. 1453 मध्ये तुर्कानी कॉन्टीनोपल जिंकल्यानंतर

पुर्नजीवन कालास सुरुवात झाली. तुर्कानी हाकललेले विद्वान आता इटलीत येवून स्थायीक झाले. इटलीचे भौगोलिक स्थान अनुकूल होते. कारण इटलीतील व्यापारी पर्ग आघाडीवर होता. व्यापरामुळे इटलीचा ग्रीस व इतर पूर्वेकडील देशाच्या संस्कृतीशी व ज्ञानाशी संबंध आला. इटलीतील पुर्नजीवनाचे पर्व 16 व्या शतकाच्या पूर्वार्धात संपुष्टात आले. 15 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जर्मनीत हळूहळू सांस्कृतिक चळवळींचा प्रसार होवू लागला. 'अॅग्रीकेला' व 'रुचलीन' यांनी विद्येच्या प्रसाराचे कार्य जर्मनीत केले. जर्मनीत विद्येच्या पुर्नजीवनाचा परिणाम कला व साहित्य यांच्यात झाला नाही तर जर्मनांनी मानवतावाद व धार्मिक शिक्षण यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला. फ्रान्समध्ये वैचारिक पुर्नजीवन 16 व्या शतकाच्या सुरुवातीला दिसून आली. इंग्लंडमध्ये या चळवळीची सुरुवात 'चॉसर' ने केली. जॉन कोलेट या धर्मोपदेशकाने धार्मिक बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.

साहित्यातील पुनरुज्जीवन

पुनरुज्जीवनाच्या काळात साहित्याच्या क्षेत्रात फार मोठे परिवर्तन घडून आले. ग्रीकांनी ज्याप्रमाणे कल्पना शक्तीला स्वैरपणे संचार करू दिला होता त्याप्रमाणे प्रबोधनकाळातील विचारवंतांनी मध्ययुगीन विचारची चौकट भेदून आपल्या प्रजेस विशाल क्षेत्र प्राप्त करून दिले. जुन्या कल्पनांची बंधने न जुमानता या काळात मानवाने स्वतःबदलचे व विश्वाबदलचे ज्ञान मिळवण्याचा प्रयत्न केला. मानवाचा आत्मा हा विश्वात्म्याचा अंश आहे. विश्वात्म्याचे प्रतिबिंब मानवात पहावयास मिळते इ. तात्विक गौड बंगाल बाजुला सारून मानवाला महत्व देवून स्वतंत्रपणे मानवाचा विचार करणारा मानवतावाद हे प्रबोधनाचे एक महत्वाचे अंग होते. प्रबोधन काळामध्ये मानवाच्या इच्छा, आकांक्षा, संवेदना खुल्या मनाने प्रगट करणारी वाङ्मये निर्माण झाली. साहित्यातील पुनरुज्जीवन म्हणजे युरोपियन देशात ग्रीक व लॅटीन भाषेचा अध्ययनास नव्याने सुरुवात केली. पुनरुज्जीवनाच्या काळात या जुन्या साहित्याचे अध्ययन एका वेगळ्या भूमिकेतून करण्यात आले.

1. इटालियन कवी 'डांटे' (14 वे शतक) – याने 'डिव्हाईन कॉमेडी' हे पुस्तक इटालियन भाषेत लिहीले. यापासूनच साहित्याच्या पुनरुज्जीवनास सुरुवात झाली असे मानले जाते. डांटेच्या या कलाकृतीचे वैशिष्ट्य म्हणजे हे पुस्तक परंपरागत लॅटीन भाषेत न लिहिता सर्वसामान्य जनतेच्या इटालियन भाषेत लिहीले गेले. या पुस्तकाचा विषय जरी धार्मिक असला तरी यामध्ये मानवी प्रेम इ. विषयांची चर्चा केली आहे.
2. पेट्रॉक (1304 ते 1374) – हा प्राचीन लॅटीन भाषेचा अभ्यासक होता. त्याने लॅटीनमधील जुन्या लेखकाचे लिखान गोळा करण्यास प्रारंभ केला. व्हर्जिन, सिसरो, लिक्वी इ. लेखकांच्या लेखाविषयी त्याने जनतेत आवड निर्माण केली.

3. **बोर्केशिओ** – याने लॅटीन भाषेत 'आयलाडि कॅमेरॉन' हा कथासंग्रह प्रसिध्द केला. जुन्या ग्रीक व लॅटीन भाषेच्या अभ्यासाची ही लाट 14 व्या शतकात निर्माण झाली. 15 व्या शतकात ग्रीक व लॅटीन भाषेतील प्रसिध्द लेखकाचे अनेक ग्रंथ प्रसिध्दीस आले.

इटलीतीमध्ये साहित्यक्षेत्रात जे पुर्नज्जीवन घडून येत होते ते फक्त साहित्यातील वाङ्मयीन कलाकृती पुरते मर्यादीत नव्हते. त्यामधून दृष्टीकोनातून बदल होत होत गेला. मध्ययुगीन काळातील साहित्यांवर धर्म संस्थेचे नियंत्रण होते. त्या नियंत्रणाखाली साहित्यांची वाढ होत होती. पण पुर्नज्जीवनाच्या काळात जुन्या साहित्यांच्या अभ्यासाबरोबर त्या साहित्यातील धार्मिक बाबीकडे लक्ष दिले जावू लागले. जुन्या साहित्यांत असलेल्या मानवी लक्षणाने लोकांना आकर्षण घेतले. साहित्यक्षेत्रात निर्माण झालेल्या त्या नव्या दृष्टीकोनालाच मानवतावाद असे म्हटले जावू लागले. इटलीतील मानवतावादाचा जनक 'पेट्रॉर्क' याचे नाव घेतले जाते. पुर्नज्जीवनाच्या काळात अनेक ठिकाणी ग्रंथालयाची स्थापना करण्यात आली. पोप पाचवा त्याने 'वृटिकन' ग्रंथालयाची स्थापना करून प्राचीन साहित्यांच्या अभ्यासात उत्तेजन दिले.

कलेच्या क्षेत्रातील पुनरुज्जीवन

पुनरुज्जीवनाच्या या काळात चित्रकला, शिल्पकला, स्थापत्यकला यांच्यात बदल झाला. मध्ययुगात कलाही धर्मसंस्थेच्या नियंत्रणावर झाली होती. धार्मिक सिध्दांच्या प्रचारासाठी कलेचा उपयोग करण्यात येवू लागला. नैतिक मूल्य आणि पौराणिक कथा त्यांचा अविश्कार कलेमध्ये झालेला असेल तरच कलेला आश्रय दिला जाई. कला आणि जिवनाची फारकत करण्याची प्रवृत्ती यामुळे कला निर्जिव व पारंपारिक बनली. मानवतावादी चळवळीतील पुनरुज्जीवनाच्या काळातील कलेच्या क्षेत्रातील पुनरुज्जीवन मध्ययुगीन काळातील नियम आणि परंपरा यांच्या बंधनात रुतून केलेले बंड होय. इटलीतील कलेचे पुनरुज्जीवन 'बायझन्टीन' परंपरेच्या वर्चस्वाविरुध्द झालेल्या प्रतिक्रियेपासून सुरु होते.

चित्रकला

पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीची सर्व वैशिष्ट्ये स्वातंत्र, सौंदर्य, शक्ती, निसर्गप्रेम व मानवता त्यावेळी चित्रकलेत पुर्णपणे विकसित झालेली दिसते. इटलीतील चित्रकला पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीतील चित्रकलेची प्रतिनिधीक कला बनली.

लियोनार्दी-द-व्हेन्सी (1452-1519) –

पुनरुज्जीवनाच्या काळातील हा सर्वश्रेष्ठ चित्रकार होता. त्याचबरोबर तो कवी, संगीतकार, स्थापत्य शास्त्रज्ञ म्हणून पसिध्द होता. त्याने निर्माण केलेल्या व पुर्ण केलेल्या कलाकृती थोड्याच आहे. उदा. मोनालिसा, दि-लास्ट-सफर, दि-व्हर्जिन ऑफ दि राक्स. मोनालिसाचे चित्र हे

जगातील असामान्य कलाकृती मानले जाते. तिच्या हास्यातील गूढभाव कौशल्याने रेखाटले आहे. दि-लास्ट-सफर, मध्ये व्यक्तीची रेखाटनी मन वेधून घेते.

मायकेल एन्जेलो –

मायकेल हा लिओनार्डो व्हेन्सीप्रमाणे अष्टपैलू व्यक्तीमत्वाचा होता. मायकेल एन्जेलो चे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे तो व्यक्ती स्वातंत्रवादी होता. तो सौंदर्याचा भोक्ता होता. शुध्दतेचा आदर्श मानणारा होता. मायकेल एन्जेलोच्या चित्रकलेतील सर्वश्रेष्ठ कौशल्य 'सिस्टिन चॅवेल' च्या छतावर रंगविलेले चित्रावरून स्पष्ट होते. गाढ धार्मिक भावना व दुःखद प्रेरणा ही त्याच्या चित्रकलेची वैशिष्ट्ये आहे.

रॅफेल (1483–1520) –

रॅफेलची कला सुखद होती. त्याच्या चित्रात धार्मिक आणि प्राचीन विषयाचे मिश्रण आढळते. रमणीची रमणीयता, लाडीवाळपणा व्यक्त करणारी अनेक चित्रे त्यांनी काढली त्यामूळे रसिकांचा लाडका चित्रकार म्हणून त्याचे नाव अजरामर आहे. 'ट्रान्सफिगरेशन, सिस्टीन मॅडोना' या त्याच्या कलाकृत अमर आहेत.

टिशियन (1477–1576) –

हा व्हेनिस संप्रदायाचा चित्रकार होता. ग्रामीण जीवनाचे देखावे रंगविणारी चित्रे व सृष्टी शोभा दर्शविणारी चित्रे प्रसिध्द आहे.

शिल्पकला –

पुनरुज्जीवन कलेच्या क्षेत्रात चित्रकला व शिल्पकला या दोन महत्वाच्या बाजू आहेत. शिल्पकलेच्या क्षेत्रात 'लॉरेन्स गिबर्ती व मायकेल एन्जेलो, डोनेटेलो' इ. नावे प्रसिध्द आहे. गिबर्ती याने प्लॉरेन्स येथी धर्ममंदीरांची अत्यंत सुंदर दारे बनविली. गिबर्तीच्या 'गेटस ऑफ पॅराडाईस' या शिल्पकलेविषयी मायकेल एन्जोलोने स्वर्गाच्या 'प्रवेशद्वारास लावण्यास योग्य अशी दारे' असे गौरवपूर्ण उद्‌कार काढले. गिबर्तीच्या या शिल्पकलेतील नव्या युगाची सुरवात झाली. 'डोनेटेलो' याने नंतरच्या काळातील शिल्पकलेच्या बाबतीत आपला दूरगामी असा प्रभाव पाडला. प्लॉरेन्स येथी सेंट जॉर्जचा पूतळा ही त्याची सर्वोत्कृष्ट कलाकृती मानली जाते. यदूआ येथील अष्वारूढ पूतळा, गॅटामेलेटा, लॉरेन्स येथील 'यंग अॅनेन्स' ही शिल्पे प्रसिध्द आहे. मायकेल एन्जोलो याने चित्रकलेपेक्षा शिल्पकलेत जास्त क्रांती घडून आणली. शिल्पकलेतील त्याच्या सर्वोत्कृष्ट कलाकृतीपैकी काही त्याने मॅडिसी घराण्यासाठी तयार केली. त्यापैकी डेव्हिडचा पूतळा याझेस आणि पिएटा या कलाकृती प्रसिध्द आहे. या सर्वानमध्ये वास्तव स्वरूपात गाढ भावना व्यक्त करण्यात आली. वास्तूकलेत देखिल एन्जोलो ने वैशिष्टपूर्ण कलेत रेखीवपणा, सजावट, भव्यता

आणि मानवता हे गुण आढळतात. ग्रीक व रोमन वास्तूकलेच्या संमिश्रणाने ही वास्तूकला समृद्ध झाली. स्थापत्यकलेचे प्रसिद्ध उदाहरण म्हणून रोममधील सेंट पिटस् चर्च चा उल्लेख केला जातो. प्लॉरेन्स येथील सीटी पॅलेस, रोममधील फर्नेस पॅलेस ही स्थापत्यकलेतील निधर्मीपणाची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत.

संगीत

मध्ययुगात संगीत, स्रोत्रपठन व संघगिते यात गुरफटून राहिले होते पण 16 व्या शतकात स्वररचना, रागदारी, व्हायोलिन व इतर तंतूवाद्ये यांचा उपयोग या मूळे संगीतकलेत मोठी सुधारणा झाली. धर्मसुधारणा चळवळीत मार्टीन ल्यूथरने संगीताचा उपयोग करून घेतला. 1524 मध्ये त्याने एक काव्यपुस्तक प्रकाशित केले. रोमन कॅथोलिक चर्चनेही संगीतात बदल घडून आणला. पॅलेस्टिना या धर्मोपदेशकाने नवी धार्मिक गीते लिहीली. गायन, वादनात आरोह, अवरोह, विराम यांचा योग्य उपयोग करून संगीतात सु-संवादीत तालबद्धता साधण्याकडे विशेष लक्ष दिले.

वैज्ञानिक प्रगती

मध्ययुगीन काळात रॉजर बेकन, अलबर्टस यांच्या सारखे अलौकीक प्रतिभावंत होवून गेले. या काळात विज्ञानावर धर्मसंस्थेची अनेक बंधने होती. लोक धार्मिक कल्पनांच्या आहारी गेल्याने अंधःश्रद्धाळूपणा त्यामूळे विज्ञानाची प्रगती रोखली गेली. पुरोहित जीवणाच्या चळवळीमूळे प्राचीन काळात शास्त्रीय लिखानही लोकांनपुढे आले. विज्ञानाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असणारी जिज्ञासू वृत्ती आणि चिकित्सक दृष्टी लोकांच्या ठिकाणी येवू लागली. राष्ट्र, राज्याची निर्मिती हि वैज्ञानिक प्रगतीस उपकारक ठरली. मध्ययुगात धार्मिक सिध्दान्त आणि ॲरिस्टॉटलची मते यांना फार मोठ्या प्रमाणावर महत्व दिले जात होते पण प्रबोधनाच्या या काळात या नव्या दृष्टिकोनामूळे नंतरच्या काळातही विज्ञानाची प्रगती घडून आली.

खगोलशास्त्र

नव्या जगाचा शोध आणि खगोलशास्त्रातील संशोधन यामूळे पूर्वीच्या कल्पनांतील असत्यता लोकांच्या हळूहळू लक्षात येवू लागली. 'कोपर्निकस' याने 'टॉलेमी' चा सिध्दान्त खोटा ठरविला. सूर्य हा विश्वाचा केंद्र आहे आणि पृथ्वीसह सर्व ग्रह सूर्याभोवती फिरतात हे सांगितले. 'केपलर' ने गणिती सिध्दान्ताने केपर्निकसच्या या सिध्दान्ताची सत्यता पटविली आणि ग्रहाची कक्षा गोल नसून लंबवर्तुळाकार असल्याचे सांगितले. गॅलिलिओने दूर्बिनिचा शोध लावून कोपर्निकसचा सिध्दान्त खरा ठरविला. त्याने चंद्रावर डोंगर व शनिभोवती कडे आहे हे शोधून काढले.

गणितशास्त्र

16 व्या शतकात गणित शास्त्रात विकास होण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे इतर

सिध्दान्तातून सत्यता पटविण्यासाठी व्यापारी, हिशोबासाठी गणिताची जरूरी भासू लागली. फेराटी, ग्लेटा, केपलर इ. नी गणितशास्त्रात महत्वाची भर घातली. नेपियर याने लॉगेरिथमचा शोध लावला.

रसायनशास्त्र आणि वैद्यकशास्त्र

पुर्नरुज्जीवन काळात मानवतावादामुळे शरीरशास्त्र, वैद्यकशास्त्र यांचा अभ्यास काव्यातूनही होवू लागला. व्हॅसेलियसने शरीर शास्त्रावरील 'फॅब्रिक्स ऑफ ह्यूमन बॉडी' ग्रंथ लिहीला. विल्यम हार्वे याने रक्ताभिसरण पध्दती शोधून काढली. या काळात रसायनशास्त्राचाही विकास झाला. पॅरासेलसन याने रसायनशास्त्र व वैद्यकशास्त्रात परस्पर संबंध दाखवून दिले. हेममॉटेन याने कार्बनडाय ऑक्साईड वायू चा शोध लावला.

पदार्थविज्ञान

गिलबर्ट, स्टेव्हिन, गॅलिलिओ यांनी पदार्थविज्ञान शाखेत भर घातली. गॅलिलिओने थर्मामिटर, खगोलशास्त्र अभ्यासाचे घडयाळ, टेलिस्कोप शोधून काढले. गती व आवाज या विषयी संशोधन केले. गिलबर्ट हा प्रयोगनिष्ठ विज्ञानाची उभारणी करणारा पहिला शास्त्रज्ञ म्हणून ओळखला जातो. त्याने विद्युत शास्त्राचा पाया घातला. इ.स. 1600 मध्ये 'डी मॅगनेटी' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. गॅलिलिओने तर वरुन पडणाऱ्या वस्तूंचा वेग त्याच्या वजनावर अवलंबून नसतो असा सिध्दांत मांडला.

पुर्नज्जीवन चळवळीचा इतिहास

वैचारिक क्रांतीच्या काळात वाङ्मयकला आणि शास्त्रे या क्षेत्राध्ये विविध प्रकारची प्रगती झाली. तत्कालीन परंपरेविरुद्ध क्रांतीकारक विचार मांडल्याबद्दल रुढीभंजक, पाखंडी, धर्मद्रोही म्हणून घ्यावे लागले. या सर्वात गॅलिलिओचा छळ हा करुणाजनक आहे. या संबंधी 'मानवेद्र रॉय' यांनी आपल्या 'फ्रॉम सर्व्हे टू सिव्हीलायझेशन' या ग्रंथात हृदयस्पर्शी वर्णन केले आहे. बुध्दी आणि श्रध्दा, धम आणि विज्ञान यांचा संघर्ष शतकानुशतके चालत आलेला आहे. परंतु या संघर्षाचा उच्चांक गॅलिलिओच्या जीवनात दिसून येतो. त्याच्या शास्त्रीय शोधामुळे अखेर बुध्दीने श्रध्देवर आणि विज्ञानाने धर्मावर विजय मिळविला.

पुर्नज्जीवन चळवळीचे परिणाम

1. मानवतावादी दृष्टिकोन – मानवतावादाच्या उदयामुळे मानवाचा अभ्यास केला जावू लागला. मानवी मन, मानवी विचार व भावना यांच्या अभ्यासाला महत्व मिळाले.
2. प्राचीन काळाविषयी आदर – या चळवळींमूळे युरोपियन जनतेत प्राचीन ग्रीक व रोमन संस्कृती विषयी पुन्हा एकदा आदर निर्माण झाला.
3. धर्म संस्थेवरिल परिणाम – पुर्नरुज्जीवन चळवळीमूळे धर्मसंस्थेवर विपरीत परिणाम झाला.

मध्ययुगीन काळात धर्मव्यवस्थेचे वर्चस्व कमी झाले. मानवतावादाने निधर्मीवादाचा पुरस्कार केला. या मानवतावाद्यांनी लोकांच्या मनात ख्रिश्चन धर्मातील काही प्रथा आणि श्रध्दा या विषयी शंका निर्माण केली.

4. कला व साहित्य यांचा विकास – या चळवळींनी कलेच्या विकासाला गती दिली. चित्रकला, शिल्पकला या कलेच्या सर्व अंगाचा विकास झाला.
5. वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा उदय – पुर्नरुज्जीवन चळवळीमुळे आणि त्यातून निर्माण झालेल्या धर्म सुधारणेच्या चळवळीमुळे लोकांवरील धार्मिक पगडा कमी झाला आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा उदय झाला.

संदर्भ ग्रंथ :

1. ढवळीकर, गायकवाड, देगुलकर, 1973, प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती, मुंबई : पॉप्यूलर प्रकाशन
2. प्रा. गायधनी र.ना. व डॉ. राहूरकर व्ही.पी. 1994, प्राचीन भारताचा इतिहास, पुणे : कॉन्टीनेंटल प्रकाशन
3. नंदा जे. एन. 2006, भारतीय इतिहास तथा संस्कृति की झलकियाँ, नई दिल्ली : कॉनसेप्ट पब्लिशिंग कंपनी

